

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕКЛАССОВЫХ ОБЩЕСТВ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

Проблема становления раннеклассовых обществ является одной из ключевых при рассмотрении истории древнего населения Украины. В данной статье автор сосредоточивает внимание на рассмотрении ее двух узловых моментов. Во-первых, дается характеристика раннеклассовых обществ в целом и показывается их место в периодизации исторического процесса. Раннеклассовыми являются те общества, где эксплуатация осуществляется благодаря монополизации представителями социальной знати права на власть и перераспределение сосредоточивающегося в их руках общественного прибавочного продукта. Во-вторых, автор определяет археологически фиксируемые признаки, на основании которых исследователи могут судить о переходе конкретного общества от первобытных отношений к эксплуататорским. Рассматривая древние социальные организмы как целостные системы, он подчеркивает, что становление раннеклассовых отношений определило изменения в экономической, социально-политической и культурной подсистемах, сказалось на демографических процессах и изменениях территориально-поселенческой структуры, осью которой становится раннегородской столичный центр. Все это получает своеобразное выражение в археологических материалах и, соответственно, может быть изучено на основании последних.

Yu. V. Pavlenko

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL GROUNDS OF THE STUDY OF EARLY-CLASS SOCIETIES BY ARCHAEOLOGICAL DATA

Summary

A problem on the formation of early-class societies is one of key problems when considering the history of the ancient population of the Ukraine. The given paper concentrates attention on two main points. Firstly, early-class societies are characterized as a whole, their place in the periodization of the historical process being determined. Those societies are stated to be early-class ones, where exploitation proceeds as representatives of the social elite have monopolized the right to power and redistribution of the social surplus product concentrated in their hands. Secondly the author determines archaeologically fixed characters which permit researchers to judge on the transition of a definite society from primitive relations to exploitative ones. Considering ancient social organisms as integral systems, the author emphasizes that formation of early-class relations has determined changes in the economic, socio-political and culture subsystems, has influenced demographic processes and changes in the territorial-settling structure, whose axis has become the early town capital centre. All this is peculiarly expressed in archaeological data and thus may be studied proceeding from them.

Одержано 16.02.88 р.

Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з племенами Кавказького регіону

Махортих С. В.

Поява і діяльність на історичній арені іраномовних кочівників, відомих нам, головним чином, під іменем скіфів, значно впливала на хід історичного розвитку півдня Європейської частини СРСР у першій половині I тис. до н. е. Не зупиняючись детально на пам'ятках передскіфського часу, які свідчать про перші контакти з населенням Кавказу, відзначимо, що більшість власне скіфських пам'яток, виявлених на

Кавказі, датується сьогодні серединою VII-V ст. до н. е.¹ Разом з даними писемних джерел вони підтверджують присутність помадів на цій території протягом двох-трьох століть, що в свою чергу потребує уточнення Есхілового визначення Кавказу, як дороги скіфів для походів в Передню Азію. Воно, очевидно, більш вірне для території, що знаходиться на південь від Головного Кавказького хребта, тоді ж як райони Передкавказзя протягом тривалого часу були не лише плацдармом походів на південь, а й місцем мешкання якоїсь частини скіфського племінного об'єднання². Історичні долі останніх, подібно до інших кавказьких племен, були тісно пов'язані між собою, що й знайшло своє відображення в різноманітних археологічних джерелах.

У проблемі відносин скіфів з населенням Кавказу, як різних етносоціальних організмів, можна виділити ряд взаємопов'язаних аспектів: економічний, соціально-політичний та культурний, який є найбільш вивченим. Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з кавказькими племенами до цього часу не був предметом спеціального дослідження, хоча і порушувався в працях М. М. Погребової, В. Б. Ковалевської і, особливо, В. Б. Виноградова³. Новим поштовхом до його вивчення стали дослідження пам'яток скіфського часу на Північному Кавказі: в Прикубанні — Келермеського курганного поля (Л. К. Галаніна), на Ставрополлі — поховальних комплексів біля с. Пелагеїда та курганів біля хут. Червоне Знамя (В. Г. Петренко), в Кабардино-Балкарії — Нартанівської курганної групи (В. М. Батчаєв).

Суспільному ладу скіфів присвячено багато праць з детальними історіографічними оглядами, які позбавляють нас від повторень⁴. Зараз більшістю дослідників скіфське суспільство визначається або просто як ранньокласове, або ранньокласове з тією чи іншою тенденцією розвитку — рабовласницькою чи феодальною⁵. Відзначимо, що ці визначення відносяться переважно до V-III ст. до н. е., коли в основі процесу класоутворень лежить підкорення землеробських, а частково і кочових племен, більш могутніми племенами скіфів царських. Інші вказують на необхідність діалектичного підходу до питання становлення скіфської державності, оскільки такі явища були не одноразовими актами, а тривалими процесами визрівання одних суспільних форм та відмирання інших⁶.

Відносно суспільного ладу скіфів VII-V ст. до н. е. не існує єдиної точки зору. На думку Б. М. Гракова, Д. Б. Шелова, В. Д. Блаватського скіфське об'єднання являло собою союз племен на чолі зі скіфами царськими і ладом військової демократії. Перехід до державності відбувся в кінці V — на початку IV ст. до н. е. за царя Атея⁷.

О. І. Тереножкін відносив формування скіфської держави до періоду не пізніше рубежу VII-VI ст. до н. е., відзначаючи при цьому, що жодних значних змін у суспільному ладі скіфів у ранньому і пізньому періоді їх історії не спостерігається. Відмінності між цими періодами, безперечно є, але мова повинна йти тут не про зміну первіснообщинного ладу класовим, а про різноманітні процеси, які відбуваються всередині класового, рабовласницького ладу⁸. В наступних працях скіф-

¹ Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.—1983.— Вып. 23.— С. 44; Галаніна Л. К. Раннескифские уздечные наборы // АСГЭ.—1983.— Вып. 24.— С. 53.

² Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— Киев, 1984.— С. 100.

³ Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984.— С. 42, 43; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время.— Грозный, 1972.— 375 с.

⁴ Буянтян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии.— Киев, 1985.— С. 7-24.

⁵ Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.— Киев, 1979.— С. 3-26; Лащук Л. П. О характере классов образования и общества ранних кочевников // ВИ.—1967.— № 7.— С. 105-121.

⁶ Шелов Д. Б. Социальное развитие скифского общества // ВИ.—1972.— № 3.— С. 78.

⁷ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.—1954.— № 36.— С. 14-18; Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 77.

⁸ Тереножкин А. И. Об общественном строе скифов // СА.—1966.— № 2.— С. 44.

ське суспільство визначається дослідником, як ранньокласове із сильною рабовласницькою тенденцією⁹. Подібною є і концепція І. М. Д'яконова та І. Алієва, які доводять існування в період передньоазійських походів скіфського царства на Закавказзі¹⁰. Дискутуються, переважно, питання про його локалізацію, тоді як внутрішня структура даного утворення лишається практично не дослідженою. Серйозні заперечення викликають дані писемних та археологічних джерел, які використовують прихильники скіфського царства на Закавказзі, на що вже зверталась увага в працях В. Б. Виноградова, Д. О. Халілова, М. Н. Погребової.

Скіфські матеріали Кавказу, які характеризують, переважно, ранній етап скіфської історії, дають можливість приєднатися до думки, за якою скіфське суспільство епохи архаїки є військовою демократією. Про значну роль війни в житті номадів, яка разом з розведенням худоби була їх основним заняттям, свідчать не тільки зруйновані поселення місцевих мешканців, а й сам характер скіфських поховань. Будучи, переважно, осередками в курганах і часто утворюючи цілі могильники, вони являють собою поховання воїнів з багатим і різноманітним набором озброєння, предметами східного імпорту, похованнями коней, а іноді — і супроводжуваних осіб (кургаши біля хутора Червоне Знамя, с. Нартан та ін.).

Саме грабіжницькими набігами, а не переселенням чи міграцією через погіршення кліматичних умов, уявляються і скіфські вторгнення в країни Передньої Азії¹¹. Ці походи, як вважала В. А. Іллінська, не були одноразовим рейдом, а охопили все VII ст. до н. е. і залучили до себе два чи навіть три покоління¹². Безсумнівно, що характер функціонування елементів організації кочівників та співвідношення цих елементів помітно відрізнялись у різних соціально-економічних і політичних умовах. Так, в роки війни та великих переселень на перший план висувались воєнні та політичні інтереси, а інтереси скотарського господарства відходили на друге місце¹³. Тому в скіфах часів передньоазійських походів, очевидно, слід краще вбачати професіональних воїнів, основою життя яких було насильне відчуження виготовленого продукту в осіло-землеробського населення, а не кочівників-скотарів. У зв'язку з цим стає зрозумілим незвичайний, з точки зору ландшафтного районування, потяг ранньоскіфських пам'яток на Закавказзі до його західних, центральних та високогірних областей, тоді як на степових просторах Шираку та Південно-Східного Закавказзя, нібито самою природою призначених для кочівників-скіфів, відсутні пам'ятки, які свідчать про тривале їх перебування¹⁴. Тобто, локалізація скіфських матеріалів на цій території залежала від локалізації основних суспільних, а також виробничих центрів Закавказзя, інтерес до яких і вів скіфів пими дорогами.

Привертає увагу і місцезнаходження власне скіфських пам'яток на Північному Кавказі — лісостепи (Келермес, Костромська, Ставропольські кургани) або передгір'я (Партапівські кургани), де вони знаходяться у безпосередньому сусідстві з пам'ятками місцевого населення¹⁵. Для скіфів, які повернулися з Передньої Азії і звикли жити за чужий рахунок, і відповідної цьому воєнної організації, важко було знайти зручніше місце. Політичне панування створювало номадам оптимальні умови для задоволення їх економічних потреб. Саме ж поширення скіф-

⁹ Тереножкин А. И. Общественный строй скифов.— С. 26.

¹⁰ Дьяконов И. М. История Мидии.— М.— Л., 1956.— С. 252; Алиев И. О. О скифах и скифском царстве в Азербайджане // Переднеазиатский сборник.— М., 1979.— С. 4-14.

¹¹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— С. 24.

¹² Ильинская В. А. Скифы и Кавказ // АСГЭ.— 1983.— Вып. 23.— С. 25.

¹³ Марков Г. Е. Некоторые проблемы общественной организации кочевников Азии // СЭ.— 1970.— № 6.— С. 87.

¹⁴ Есаев С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники в Закавказье.— М., 1985.— С. 134-135.

¹⁵ Федорова Р. В. Результаты исследований споро-пыльцовым методом курганов Прикаспийской низменности // ИГОКМ.— 1953.— Вып. 5.— С. 155.

ських пам'яток у лісостеповій зоні та прилеглих до неї районах є, на нашу думку, особливістю раннього етапу скіфської історії не тільки на Північному Кавказі, але і в Лісостеповій Україні.

Суспільний лад місцевого населення VII-V ст. до н. е., який мав у різних районах кавказького регіону свої особливості, вивчений не повно. На Північному Кавказі (кобанська культура) Крупновим Е. Г. показана неоднорідність кобанського суспільства, наявність у ньому майнової та частково соціальної диференціації¹⁶. З великої патріархальної поступово виділялась мала сім'я. Общиною керували старші за віком, а ступінь суспільного розвитку, на якому вони знаходились на думку Е. Г. Крупнова, називався військовою демократією. Аналогічної думки відносно суспільного ладу населення Центрального Кавказу дотримується Б. В. Техов, а Дагестану — М. І. Пікуль¹⁷. Однак наявні археологічні матеріали, а також характеристика поняття «військова демократія» класиками марксизму-ленінізму, не дають для таких висновків достатніх підстав. Крім того, при розгляді соціального організму, наприклад, кобанського суспільства, необхідно враховувати внутрішні відмінності його складових підрозділів, зокрема, між мешканцями рівнинних та гірських районів, причому не тільки в заняттях, але і в способі життя, ідеології, а значить, і суспільній організації.

Більшість племен і народів, які мешкали на території СРСР у ранньому залізному віці, знаходилась на різних етапах розкладу первіснообщинного ладу, хоча в ряді місць зустрічаються класи та державні утворення, наприклад, на Південному Кавказі¹⁸. Форми, характер та рівень розвитку тих чи інших суспільних інститутів первісності були настільки різні, що розклад первіснообщинного ладу, який відбувався, очевидно, і в північнокавказьких суспільствах у період, що розглядаємо, не вів з необхідністю до встановлення ладу військової демократії.

За визначенням Ф. Енгельса, військовою вона називається тому, що «...війна і організація для війни стають тепер регулярними функціями народного життя, а грабiж більш легким і навіть почеснішим, ніж творча праця»¹⁹. За археологічними матеріалами видно, що основними заняттями більшості населення кобанської культури були землеробство і скотарство. Вони разом із різноманітними ремеслами склали основу не тільки їх існування, а й, очевидно, тих нечисленних «кінних дружин» або воєнізованої верхівки суспільства, які, судячи за даними могильників, існували у кобанців у скіфський час²⁰. Знахідки в окремих похованнях зброї (яка відома і в могильниках передскіфського часу) не суперечать сказаному, і, можливо, пояснюються складною зовнішньополітичною ситуацією, а також тісними контактами з кочівницьким світом. У зв'язку з цим розглянемо племена гірських районів Кавказу, як північного, так і південного схилів. Останні, як відзначалось ще Страбонем, близькі номадам не тільки укладом життя, а й споріднені з ними (XI, 3, 3). Пояснюється це, можливо, тим, що основним типом господарських занять населення високогірних зон було відгінне скотарство, а розміщення основних зимових пасовиськ на рівнині було важливим фактором, що впливав на напрям етнокультурних контактів. Зі специфікою виробничої діяльності горян, можливо, пов'язана і їх надмірна «войовничість» (також відзначена авторами), яка робила мешканців гірського Кавказу найбільш ймовірними (з числа місцевого населення) учасниками скіфських набігів на південь. Привертає увагу і активне використання скіфами під час передньоазіатських походів центральнокавказьких перевалів, що добре підтверджується матеріалами з Дигорії, Тлійського та Брильського могильників. Звичайно, ці перевали були менш зручними і прохідними, ніж Дербентський прохід, який ви-

¹⁶ Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа.— М., 1960.— С. 331.

¹⁷ Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н. э.— М.— 1980.— С. 4; Пікуль М. И. Эпоха раннего железа в Дагестане.— Махачкала, 1967.— 174 с.

¹⁸ Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту.— Ереван, 1944.— 364 с.

¹⁹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Твори.— 1964.— Т. 21.— С. 159.

²⁰ Крупнов Е. И. Указ. соч.— С. 315.

користовувався протягом усього року²¹. Однак, тут поряд із «спорідненим» населенням локалізувались могутні металургійні центри, інтерес до продукції яких відігравав чималу роль у виборі цього шляху.

Певною своєрідністю за рядом причин, і, в першу чергу, близького сусідства грецьких міст-держав, виділявся суспільний лад населення Північно-Західного Кавказу. Дослідники погоджуються з думкою, що в меотів зберігався родоплемінний лад на стадії його розкладу (Л. І. Лавров, Д. П. Калістов), хоча для наступних етапів у їх соціальному розвитку помітно ряд істотних змін, аж до утворення класового суспільства (В. П. Шилов, К. Ф. Смирнов). М. В. Анфімов вважає, що понад тисячолітній період розвитку соціально-економічного ладу меотів значно змінився, що основна течія історичного процесу протікала на місцевому ґрунті, а матеріали розкопок поселень із залученням раніше відомих знахідок із багатих курганів дозволяють підійти до вірного розв'язання питання про соціальний лад населення Прикубання в цей період²². Але підхід, а саме інтерпретація Кубанських курганів як меотських, а також думка про те, що меоти та скіфи знаходились на одному, хоча і близькому ступені суспільного розвитку (особливо, якщо йде мова про конкретні суспільства, а не окремі групи іншоплемінників, які в силу тих чи інших причин приєдналися до одного з них), є суперечливими. Нещодавні розкопки Келермеського некрополя, що виявили на одному могильному полі поховання двох етнічних груп, скіфської та меотської, а також Нартанівських курганів із супроводжуваними похованнями з числа місцевих жителів, не залишають сумніву в різноетнічній належності похованих у них індивідів. На це вказують і дані поховального обряду (зовсім не кавказького походження) та поховального інвентаря, який, незважаючи на змішаний характер, має типово скіфські риси²³. З іншого боку, не можна всі могили під курганами насипом оголошувати кочівницькими, наприклад, Нестерівські чи Урус-Мартанівські. Ретельний аналіз всього культурного комплексу (обряду та інвентаря) достатньо впевнено дає можливість говорити про їх кавказьку етнічну належність²⁴. Питання в іншому, а саме — в яких відносинах знаходились скіфи з племенами кобанської та ряду інших кавказьких культур?

Про соціальний лад закавказьких суспільств, які вступали в безпосередні контакти зі скіфами, в історичній літературі не існує єдиної думки. Період цей у деякій мірі перехідний: для нього характерні поява на Закавказзі нових етнічних елементів, порушення певної стабільності життя, притаманній для попередньої епохи, утворення нових об'єднань та союзів²⁵. На території Західної Грузії до VI ст. до н. е. відноситься утворення ранньокласового Колхідського царства, яке за словами Г. А. Мелікішвілі, було невеликим острівцем серед оточуючого його населення, яке все ще жило в умовах родоплемінного ладу²⁶. Головною галуззю матеріального виробництва Колхіди, основою її економіки було сільське господарство.

На прилеглих до Центрального Закавказзя районах процес розвитку місцевого суспільства супроводжувався інтенсивним розкладом первіснообщинного ладу, а також створенням єдиного політичного об'єднання споріднених племен, наслідком чого було утворення в другій половині I тис. до н. е. Східно-Грузицького царства²⁷. Певна роль у його політичній історії належала, очевидно, осілим на території Ібе-

²¹ *Виноградов В. Б.* О скифских походах через Кавказ // Сборник статей.— Грозный. 1964.— С. 38.

²² *Анфимов П. В.* К вопросу о населении Прикубанья в скифскую эпоху // СА.— 1949.— XI.— С. 241-269.

²³ *Галанина Л. К.* К проблеме взаимоотношений скифов с меотами // СА.— 1985.— № 3.— С. 156-165; *Батчаев В. М.* Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1985.— С. 46.

²⁴ *Виноградов В. Б.* Указ. соч.— С. 82.

²⁵ *Погребова М. Н.* Указ. соч.— С. 10.

²⁶ *Меликишвили Г. А.* К истории древней Грузии.— Тбилиси, 1959.— С. 251.

²⁷ *Меликишвили Г. А.* Указ. соч.— С. 266-283.

рії скіфам, які займали високе становище в ієрархічній структурі Іберійського царства²⁸.

У Східному Закавказзі сліди активної діяльності скіфів відсутні. Дуже мало відомо нам і про суспільний лад місцевого населення: утворення союзів племен відноситься до початку залізного віку, а суперечності, які розвивались всередині первісної общини, сприяли розпаду первіснообщинного ладу²⁹.

Області Південного Закавказзя — Араратська рівнина, гірські райони Арагацу, узбережжя о. Севан, і, очевидно, район Зангезура входили до складу колись могутнього Ванського царства³⁰. В культурі Вірменії VII-VI ст. до н. е. чітко простежуються два складових елементи: урартський та місцевий, східновірменський. Падіння Урарту та союз з мідянами відкрили широкі можливості для самостійного розвитку племен, остаточної перемоги вірменського етнічного елементу.

Таким чином, навіть короткий огляд точок зору про суспільний лад населення Кавказу VII-V ст. до н. е. показує, що рівень і характер соціально-економічного розвитку тих чи інших регіональних підрозділів були різними: одні знаходились на стадії розкладу первісносуспільних відносин (Центральний та більша частина Південного Кавказу), інші підійшли до створення перших державних утворень (Північно-Західний Кавказ, Центральне Закавказзя). Основу господарств, залежних від природно-географічного середовища, складала землеробство (на Закавказзі, мабуть, поливне) та скотарство (у високогірській зоні — яйлажного типу). Всі ці особливості розвитку місцевих суспільств необхідно враховувати, оскільки вони впливали на їх відносини зі скіфськими племенами.

Крім того, розглядаючи зв'язки скіфів з кавказькими племенами, не можна забувати про їх опосередкованість відносинами, переважно скіфів, з давньсхідними класовими державами, зокрема з Ассірією та Урарту, які відібрали не тільки в предметах матеріальної культури (Келермес, кургани біля хут. Червоне Знамя), але і в області соціально-ідеологічних уявлень. Одним із наслідків передньоазійських походів було перетворення племінного вождя в східного царя з усіма його прерогативами³¹. Це підтверджується наявністю поховань представників вищого прошарку скіфського суспільства, виявлених у деяких курганах VII-VI ст. до н. е. Прикубання і Ставрополля. «Царська» належність останніх проявляється не лише в пишному, по-новому обставленому поховальному обряді і спорудах (храм вогню, масові поховання коней), але і в появі в скіфському мистецтві антропоморфних зображень і сюжетів, покликаних ствердити ідею посилення царської влади³². Однак, на даному етапі скіфської історії процес оформлення станів скіфської аристократії, в тому числі й царської, мабуть, був ще досить далеким від свого завершення, що також знайшло своє відображення в згаданих вище похованнях: нестійкості та строкатості поховального обряду, перехідному, зооантропоморфному характері зображень скіфського мистецтва.

Характер та напрям стосунків скіфів із кавказькими племенами відрізнялись як за часом, так і різними районами регіону. На Північному Кавказі період перших контактів супроводжувався далеко не мирними відносинами, які для місцевих мешканців мали трагічні наслідки (Сержень-Юртівське та Дербентське поселення і т. д.). Однак, в VI ст. до н. е. рівнина та прилеглі райони передгір'їв знову вкриваються густою сіткою місцевих могильників та поселень, вказуючи тим самим на зміну політичної ситуації в краї на більш стабільну³³.

²⁸ Погребова М. Н. Указ. соч.— С. 20, 21.

²⁹ История Азербайджана.— Баку, 1958.— Т. 1.— С. 25.

³⁰ Пиотровский Б. Б. Указ. соч.— С. 79; Погребова М. Н. Указ. соч.— С. 11.

³¹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— С. 35.

³² Артамонов М. И. Сокровища саков.— М., 1973.— С. 235; Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— Киев, 1983.— С. 81, 84.

³³ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ.— С. 78.

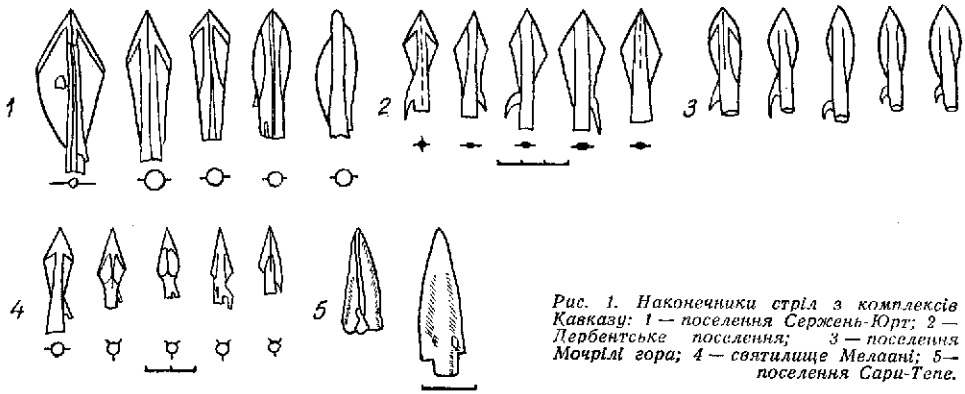

Рис. 1. Наконечники стріл з комплексів Кавказу: 1 — поселення Сержені-Юрт; 2 — Дербентське поселення; 3 — поселення Мочрлі-гора; 4 — святилище Мелаані; 5 — поселення Сари-Тепе.

На території Закавказзя відносини скіфів з автохтонним населенням також не були однаковими. На відміну від Західного Закавказзя, де немає жодних підстав бачити якісь особливі потрясіння, розруху, в районах, розміщених на схід від Арагві, відбулись події, що припинили життя ряду поселень³⁴. Можливо, ці відмінності були хронологічними, як і на Північному Кавказі, хоча можливі й інші пояснення. Розібратися в цьому питанні допоможе вивчення елементів скіфської матеріальної культури з обох боків Головного Кавказького хребта. Так, наприклад, на основі порівняльного аналізу скіфських наконечників стріл, виявлених на згаданих вище побутових пам'ятках, можна гадати про динаміку та етапи поширення скіфів на Кавказі. Найбільш ранні їх зразки представлені на Сержені-Юртівському і Дербентському поселеннях. Це наконечники ромбічних та асиметрично-ромбічних обрисів, характерні для передскіфського і ранньоскіфського періодів (VIII — перша половина VII ст. до н. е.) (рис. 1, 1, 2). Дволопатеві стріли з овальним обрисом пера, а також трилопатеві і тригранні, які датуються в межах VII-VI ст. до н. е., знайдені на поселеннях Мочрлі-Гора, Ховлегора, святилищі Мелаані (рис. 1, 3, 4). До V-IV ст. до н. е. можуть бути віднесені бронзові трилопатеві наконечники з поселення Сари-Тепе (рис. 1, 5). Безсумнівно, наведені приклади свідчать про різночасовість подій, які привели до їх появи на вказаних пам'ятках, про кілька набігів чи походів, а, можливо, і різнокультурну залежність населення, яке брало в них участь.

Одним з найважливіших джерел вивчення зв'язків скіфів з населенням Кавказу є матеріали поховального обряду північно-кавказьких могильників. Так, при дослідженні Келермеського курганного поля Л. К. Галаніною відзначена наявність на одному могильнику двох різноетнічних кладовищ — скіфського та меотського, причому (що важливо) обидві групи населення, незважаючи на тісний політичний союз, зберегли вірність своїм традиціям в області релігійно-ідеологічних поглядів, що й відбилося в поховальному обряді³⁵. Пояснення цьому явищу, очевидно, слід шукати в ранній історії меотів, тісно пов'язаній з кочівниками передскіфського періоду.

Зовсім протилежні результати дають поховальні комплекси біля с. Пелагеїда Ставропольського краю. Скіфська стріла в черепі похованого, яма з вбитими чоловіками, на думку В. Г. Петренка, вказує на якісь трагічні події, що також мали місце в ході цих відносин³⁶.

Степовий вплив у поховальному обряді місцевих племен Центрального та Північно-Східного Кавказу є ще одним наслідком контактів. Так, за підрахунками В. Б. Виноградова побічні риси поховального

³⁴ Погребова М. Н. Указ. соч.— С. 42, 43.

³⁵ Галаніна Л. К. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами // СА.— 1985.— № 3.— С. 156-165.

³⁶ Петренко В. Г. Погребальные комплексы...— С. 155-164.

обряду (поховання під курганним насипом, витягнуте на спині трупопокладення кістяків і т. д.) в могильниках споконвічних племен складають близько 10-11%³⁷.

Соціально-політичний аспект зв'язків скіфів з кавказькими племенами можна простежити і за аналізом супроводжуваних поховань з ряду курганів Передкавказзя. Так, під поховальним шатром у різних шарах насипу Костромського кургану VII-VI ст. до н. е. виявлено 7 кістяків, що лежали витягнуто на спині, головою на схід; ще 2 кістяки лежали на верхніх уступах вхідної ями³⁸. Основне поховання, хоча і було здійснене в катакомбі, нічим іншим (трупопокладення, орієнтація, відсутність інвентаря в могилі) не відрізнялось від супроводжуваних, вказуючи тим самим на їх етнічну, можливо, і соціальну близькість. У Нартанівській курганній групі VII-V ст. до н. е. відкрито 9 парних поховань у квадратних ямах, причому другий кістяк кожної пари, на думку авторів розкопок,— залишки соціально-залежної особи (наложниці або слуги) з числа місцевого кобанського населення³⁹. Близькі супроводжувачі поховання «скорчеників» відомі і в Куларинських курганах VI-V ст. до н. е.⁴⁰ Ще одне супроводжуваче поховання «рабині» виявлено в одному з найбільших курганів № 4 Гойтинської групи V ст. до н. е. Жіночий кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід, у спеціальній прибудові до центральної могили⁴¹. Наведеними прикладами вичерпаний короткий перелік супроводжуваних поховань у кочівницьких курганах Передкавказзя. Цікаво відзначити, що в ранньоскіфських пам'ятках з інших територій, зокрема, Дніпровського лісостепового Право- та Лівобережжя подібні поховання теж нечисленні⁴².

Можливо, в епоху скіфської архаїки цей «обряд» не набув значного поширення. Число супроводжуваних поховань збільшується в V-IV ст. до н. е. і пов'язане із змінами в структурі скіфського суспільства. Цю думку підтверджують і згадані вище Нартанівські кургани, матеріали з Північного Причорномор'я.

Слід відзначити різноманітність «видів» супроводжуваних поховань, оцінювати які необхідно з врахуванням багатьох факторів: розміщення кістяка відносно основного поховання (в окремій поховальній споруді, у вхідній ямі, в одній могилі з основним похованням, в рові, під крепідою і т. д.); поховального обряду, за яким воно влаштоване (трупопокладення, орієнтація, наявність чи відсутність інвентаря, його склад); співвідношення основного і супроводжувачого поховання за статеві-віковими та соціально-етнічними характеристиками. Ці поховання є різновидністю парних або колективних поховань, спільним для яких є те, що поховані в них люди, знаходячись у певній залежності від основного похованого, вільно чи примусово розділяли їх долю. Ця залежність могла бути як чисто соціальною, так і результатом міжетнічних сутичок і міжетнічної залежності. Невелика серія розглянутих вище поховань демонструє ці два види залежності. Так, супроводжувачі поховання Костромського та Гойтинського курганів відповідають основним вимогам кочівницького поховального обряду, відрізняючись одне від одного лише деталями, а саме спорудженням для супроводжуваних осіб в V-IV ст. до н. е. окремих поховальних споруд (Гойти).

В Куларинських та Нартанівських курганах такі поховання влаштовувались з дотриманням поховальних традицій кобанської культури, на що вказує скорчене положення кістяків, їх орієнтація, яскраво виражений місцевий вигляд супроводжувачого інвентаря, тим самим вказуючи на їх відмінну від основних поховань етнічну належність. Лише сама скорченість кістяків не є показником приниженого становища супроводжуваних похованих. Відомі приклади, коли основні похо-

³⁷ Виноградов В. Б. Указ. соч.— С. 93.

³⁸ ОАК за 1897 год.— СПб., 1900.— С. 14.

³⁹ Бачаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов.— С. 46.

⁴⁰ Виноградов В. Б. Указ. соч.— С. 58.

⁴¹ Маркович В. А. Скифские курганы у с. Гойты // СА.— 1965.— № 2.— С. 160-173.

⁴² Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.— Кисев, 1981.— С. 76.

вання представлені скорченими, а супроводжуючі — витягнутими кістяками, тобто, у кожному конкретному випадку відповідають поховальним звичаям свого етноплеменного об'єднання⁴³.

Наявність супроводжуючих поховань у деяких курганах скіфської знаті не є свідченням широкого розповсюдження рабства у скіфів. Високий суспільний статус значної частини супроводжуючих осіб вже відзначався дослідниками⁴⁴. З іншого боку, традиція супроводжуючих поховань існувала у багатьох племен та народів від майкопської культури до Київської Русі⁴⁵. З появою ж рабства, рабів вже не вбивали, тому Ф. Енгельс і називає його прогресом порівняно з попередніми етапами розвитку людської історії⁴⁶. Хоча рабство в скіфському суспільстві носило домашній патріархальний характер⁴⁷, однак, у своєму розвитку воно, очевидно, пройшло ряд послідовних етапів: від випадкових форм поневолення (VII-VI ст. до н. е.) до успадкованих форм рабства, яке, судячи за характером супроводжуючих поховань, мало місце у скіфів в V-IV ст. до н. е.

Для кращого розуміння природи супроводжуючих поховань коротко зупинимось на джерелах рабства у Скіфії, яких, очевидно, було два: зовнішнє та внутрішнє. До першого більшість дослідників відносять війни та набіги з метою захоплення здобичі, в тому числі і невольників, а оскільки у номадів їх використовували переважно в домашньому господарстві, то для цього виду робіт найбільш придатними були жінки. Діти, народжені від скіфа та невольниці, були другим джерелом патріархального рабства, для якого, на думку М. І. Дьяконова, не характерне самовідтворення патріархальних рабів⁴⁸. Псевдо-Гіпократ свідчить про те, що вільні скіфянки через свою огрядність були безплідними, тоді як одного зв'язку з наложницею було достатньо, щоб вона завагітніла (SC. I, с. 62-63). Сказане не означає, що у скіфів не було вільнонароджених дітей, але, очевидно, у них існували і неповноправні, в силу обставин народження, групи населення, головним чином, діти і підлітки, поховання яких переважали серед супроводжуючих скіфську знать⁴⁹. У зв'язку з цим цікавою є одна з версій писемної розповіді про повернення скіфів на батьківщину після передньоазійських походів, коли їм довелося вести нову війну, на цей раз — зі своїми власними дітьми, які досягли юнацького віку⁵⁰. Не виключено, що дана версія є ще одним підтвердженням наявності у скіфів соціальної категорії напіввільних-напіврабів, які в силу та під тиском звичаїв скіфського суспільства повинні були супроводжувати свого батька чи його близьких у потойбічний світ, однак, очевидно, не завжди добровільно, що й приводило до конфліктів.

Етнографічні матеріали вказують на існування аналогічного інституту у багатьох народів. У туарегів діти, народжені від туарега та рабині, вважались вільними, але не наслідували стахових прав батька⁵¹. Слуга міг оженитися тільки з дозволу господаря, в той час як пастухи лишались одинаками. Складна ієрархія залежного населення спостерігається у давньоіндійському суспільстві, де серед рабів виділяється 7 родів: взяті в полон, той, що служив за утримання, і, в тому числі,

⁴³ *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н. э.— М., 1964.— С. 50, 53.

⁴⁴ *Грантовский Э. А.* Проблемы изучения общественного строя скифов // ВДИ.— 1980.— № 4.— С. 128-154; *Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII-IV вв. до н. э.— Киев, 1983.— С. 136.

⁴⁵ *Мунчаев Р. М.* Кавказ на заре бронзового века.— М., 1975.— С. 212; *Археология Украинской ССР.*— Киев, 1986.— Т. 3.— С. 414.

⁴⁶ *Енгельс Ф.* Анти-Дюринг // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 20.— С. 176.

⁴⁷ *Бунятян Е. П.* Указ. соч.— С. 122.

⁴⁸ *Дьяконов И. М.* Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // ВДИ.— 1973.— № 4.— С. 22.

⁴⁹ *Мозолевский Б. Н.* Скифский «царский» курган Желтокаменка // ДСС.— Киев, 1982.— С. 219.

⁵⁰ *Грантовский Э. А.* Указ. соч.— С. 150.

⁵¹ *Першиц А. И.* Общественный строй туарегов Сахары в XIX в. // Развитие родового строя и формирование классового общества.— М., 1968.— С. 320-355.

народжений в домі свого господаря та ін.⁵² В індіців Північної Америки діти від співжиття вождів з рабнями вважались напіврабами, напіввільними і носили тавро рабства протягом кількох поколінь⁵³. Зрозуміло, запропонована інтерпретація відноситься лише до однієї групи супроводжуваних поховань і, звичайно, не повинна переноситись на інші, які потребують спеціального розгляду.

Питання про супроводжувачі поховання пов'язане з важливим питанням про форми експлуатації як всередині скіфського об'єднання, так і при його відносинах з іншими племенами. Адже саме спосіб експлуатації є однією з найважливіших і найбільш характерних ознак, за якими можна визначити формаційну належність суспільства⁵⁴.

Обмежені економічні можливості екстенсивного скотарства та військової переваги над осілими і напівосілими сусідами сприяли розвитку в кочових суспільствах, в тому числі і скіфському, особливої ситуації, яку, на думку А. І. Першиця, можна назвати переважанням або високою питомою вагою зовнішньоексплуаторської діяльності⁵⁵. Під останньою розуміють найбільш примітивні форми відчуження додаткового, а іноді і необхідного продукту: воєнні пограбування, контрибуція і, особливо, данина. У зв'язку з цим цікаве повідомлення Страбона (VII, 4, 6), де протиставляється два види діяльності номадів, очевидно, характерні для різних періодів скіфської історії: розбій і війна, які ведуться вже не для наживи, а для отримання данини для задоволення щоденних життєвих потреб.

У сучасній літературі данництво визначається, як особлива примітивна форма експлуатації, не тотожна ні з рабовласництвом, ні з феодалізмом, і яка виникає при розкладі первіснообщинного ладу⁵⁶. Більшістю дослідників (М. І. Артамонов, О. І. Тереножкін та ін.) воно визначається провідною формою експлуатації у скіфів. Серед його основних рис, як специфічної форми експлуатації, виділяються такі: 1) данництво не є окремим способом виробництва; 2) данники мають власні знаряддя виробництва і експлуатуються шляхом позаекономічного примусу, який поширюється не на окремих осіб, а на весь колектив; 3) данники і отримувачі данини не інтегровані у складі одного етнічного чи соціального організму: по-перше, вони належать до різних племен або народів; по-друге, в них може бути різна соціальна структура. Крім того, часто маючи більш стабільну і стійку економічну базу, ніж кочові суспільства, об'єднання «підвладних племен» розвивались за своїми власними законами, зберігаючи самостійність у внутрішньому житті, маючи свої військової підрозділи, знати і т. д. Підтвердження сказаному є в археологічних матеріалах, які свідчать про існування у кавказьких племен самобутньої матеріальної культури, а, значить, і свого соціального організму, тобто, і етносу.

На закінчення кілька слів про амазонок на Кавказі. Високе становище жінки в кочівницьких суспільствах, не тільки савроматів, але і скіфів, а також номадів середньовіччя, пов'язується дослідниками зі специфікою господарського ладу кочівників, частими набігами та війнами, які забирали найбільш «боездатну» частину населення⁵⁷. Однак, досі практично не розглядалось питання про становище жінки в кавказьких суспільствах, хоча антична, та й наступні традиції локалізують амазонок саме на Кавказі⁵⁸. Цікаві дані про жінок-воїнів містить Нар-

⁵² История Таджикиского народа.— М., 1963.— Т. 1.— С. 567.

⁵³ Аверкиева Ю. П. Рабство у индейцев Северной Америки.— М.; Л., 1941.— С. 87.

⁵⁴ Златковская Т. Д. О формах эксплуатации в Европейских раннеклассовых обществах // В. И.— 1968.— № 7.— С. 102.

⁵⁵ Першиц А. И. Некоторые особенности классового образования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов // Становление классов и государства.— М., 1976.— С. 290.

⁵⁶ Першиц А. И. Указ. соч.— С. 291, 292.

⁵⁷ Смирнов А. П. Скифы.— М., 1966.— 184 с.; Плетнева С. А. Средневековые «амазонки» в Европейских степях // Археологические памятники лесостепного Подонья и Приднепровья I тысячелетия до н. э.— Воронеж, 1983.— С. 9-20.

⁵⁸ Косвен М. О. Амазонки // СЭ.— 1947.— № 2.— С. 33-59.

тівський епос. Намагаючись простежити джерела цієї історичної традиції, В. О. Кузнецов вважає, що ймовірний час написання сюжетів про амазонок — середина і друга половина I тис. до н. е.⁵⁹ Своє обґрунтування ця дата, яка включає, мабуть, і першу половину I тис. до н. е., знаходить і в археологічних джерелах. Так, в одному з кам'яних ящиків VI ст. до н. е. Кам'яностеського могильника було знайдено поховання жінки середнього віку з багатим набором інвентаря, в тому числі і зброї⁶⁰. Ще два жіночих поховання зі зброєю виявлено на Келермеському курганному полі⁶¹. Два вищезгадані поховання, а також поховання жінки на Хабардинському могильнику у Дагестані⁶², супроводжувались похованням коня. Зображення жінок-вершниць з підкресленими статевими ознаками, піднятим для метання списом і щитом у руках є на бронзовому поясі з Астхі-Блурра⁶³. На ньому ж зображена колісниця, у візку якої стояла озброєна жінка. Подібна «батьльна» сцена з колісноцею відома на культовій посудині I тис. до н. е. з Диліжану⁶⁴.

Привертає увагу і кам'яна скіфська стела із Замай-Юрту (Чечено-Інгушетія), яка за своїми деталями і формами близька до згаданих та інших кавказьких жіночих зображень (рис. 2). Не виключено, що тут ми маємо справу з першим кам'яним зображенням жінки-воїна. На правомірність такого припущення вказують не лише середньовічні кочівницькі, але й більш ранні північно-кавказькі аналогії, зокрема, кам'яна жіноча статуя епохи бронзи з Екібулака в Дагестані⁶⁵. Жіноча кам'яна скульптура відома в скіфський час і в меотів Прикубання⁶⁶. Затрудняючись при визначенні, кому належала Замай-Юртівська стела (скіф'янки чи місцевій войовниці), з повною впевненістю можна говорити про існування «амазонок» і в кавказькому середовищі. Пояснюється це, очевидно, тісними контактами з номадами і складним зовнішньополітичним становищем, яке на думку С. О. Плетнєвої, сприяло «воскресінню» в ті чи інші історичні періоди матриархальних звичаїв і установ⁶⁷.

В запропонованому нами викладі знайшли відображення далеко не всі сторони соціально-політичного аспекту скіфо-кавказьких відносин. Наша праця — лише одна з перших спроб його спеціального вивчення, яке може і повинно бути продовжене.

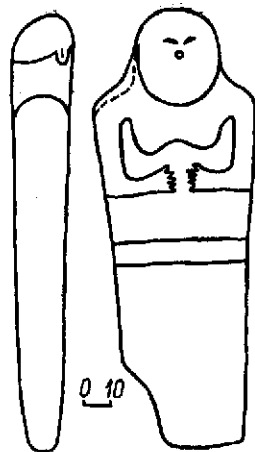

Рис. 2. Скіфська скульптура з Замай-Юрти (Чечено-Інгушетія).

⁵⁹ Кузнецов В. А. Нартский эпос и некоторые вопросы истории осетинского народа.— Орджоникидзе, 1980.— С. 45-65.

⁶⁰ Акритас П. Г. Археологические работы в Кабарде в 1954 г. // УЗ КБНИИ.— Нальчик, 1955.— С. 42.

⁶¹ Галанина Л. К. Указ. соч.— С. 161.

⁶² Пикунь М. И. Указ. соч.— С. 43.

⁶³ Есаян С. Древняя культура племен северо-восточной Армении.— Ереван, 1976.— С. 244.— Табл. 157.

⁶⁴ Там же.— С. 238.

⁶⁵ Гаджиев М. Г., Мамаев М. Каменное антропоморфное изваяние из Экибулака // Древние памятники Северо-Восточного Кавказа.— Махачкала, 1977.— С. 56.— Рис. 1.

⁶⁶ Шульц П. Н., Наверотский Н. И. Прикубанские изваяния скифского времени // СА.— 1973.— № 4.— С. 189-204.

⁶⁷ Плетнева С. А. Указ. соч.— С. 19.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОТНОШЕНИЙ СКИФОВ С ПЛЕМЕНАМИ КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА

Общественное устройство скифов эпохи архаики соответствует определению Ф. Энгельса строя военной демократии. В скифах времени переднеазиатских походов, большей частью, следует видеть не кочевников-скотоводов, а профессиональных воинов, основу существования которых, наряду с разведением скота, составляло насильственное отчуждение производственного продукта у оседлоземледельческого населения. Это обусловило распространение скифских памятников в близком соседстве с местными памятниками в зоне северокавказской лесостепи и прилегающих к ней районах.

Социально-политическое развитие местных племен в разных районах кавказского региона имело свои особенности, что во многом определяло их взаимоотношения со скифами. Важным источником изучения рассматриваемого вопроса являются данные ряда северокавказских могильников, а также сопровождающие погребения в кочевнических курганах Предкавказья. Число последних увеличивается к V в. до н. э., что связано с дальнейшими изменениями в структуре скифского общества, и не обязательно свидетельствует о значительном распространении рабства у скифов. Разнообразие «видов» сопровождающих погребений предполагает различную этносоциальную принадлежность погребенных. Археологические материалы VII-V вв. до н. э. указывают также на существование в местной кавказской среде женщин-воительниц.

S. V. Makhortykh

SOCIO-POLITICAL ASPECT OF SCYTHIAN RELATIONS WITH TRIBES OF THE CAUCASIAN REGION

Summary

Social order of Scythians of the archaic epoch corresponds to the definition given by F. Engels to the military democracy system. During the Fore-Asian marches Scythians ought to be considered professional warriors rather than nomadic cattle-breeders as their life was maintained not only by cattle-raising but also by forced alienation of products from settled-agricultural population. This has accounted for distribution of Scythian monuments in close neighbourhood with local ones in the North-Caucasian forest-steppe and in regions adjacent to it.

Socio-political development of local tribes in different Caucasian regions had its own peculiarities, which determined rather significantly their relations with Scythians. Data from a series of North-Caucasian sepulchres, as well as accompanying burials in nomadic mounds of Forecaucasus are an important source to study the problem of concern. The number of accompanying burials increases by the 5th cent. B. C., which is a result of further changes in the structure of the Scythian society and does not obligatorily testify to a considerable distribution of slavery in Scythians. Diversity of "types" of accompanying burials shows different ethnosocial attribution of the buried. Archaeological data of the 7th-5th cent. B. C., show existence of women-warriors in the Caucasian locality.

Одержано 27.10.86 г.